

Марина Рейко

•

РОСІЙСЬКА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ХІХ ст. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КАВКАЗЬКОЇ ВІЙНИ

У статті аналізується російська художня література ХІХ ст. як джерело з історії Кавказької війни та методологія даного міждисциплінарного напрямку в історичній науці. Російські письменники представили нам величезну кількість творів про Північний Кавказ, в яких відображається ставлення авторів та суспільства в цілому до проблеми, що є невід'ємною частиною історії самої війни.

Чи можливий союз літератури та історії? Відповідь істориків минулого звучала б як однозначне "ні". Але поступова антропологізація історії, що розпочалась на Заході в першій половині ХХ ст., поставила в центр історичного дослідження людину, і така переорієнтація в методологічному полі стала суттєвим кроком на шляху до міждисциплінарної конвергенції літератури та історії. Наступним етапом даного процесу став лінгвістичний поворот у філософії на початку 1970-х рр. та спричинені ним зміни в історичному дослідженні. Згідно з вимогами сучасності, історик ставить запитання минулому, для відповіді на яке просто необхідно розширити джерельну базу дослідження. І тому ось уже більше сорока років історична наука намагається вийти на новий рівень, додаючи у свої повноправні носії інформації художню літературу та долаючи опозицію позитивістської методології науки.

Необхідно зауважити, що даний міждисциплінарний напрямок ще не набув популярності на вітчизняному науковому просторі, проте вже зроблені перші спроби: Б.І. Андрусишин і В.Й. Борисенко досліджують історію України в художньо-літературних образах¹, а В.Й. Вовк зосереджується на художньо-історичних образах в нашій історії². Як і українські історики, російські тільки починають осягати даний континуум³, а от західні вже декілька десятиліть успішно використовують літературні надбання для висвітлення минулого, і особливої уваги в цьому контексті заслуговує досвід школи інтелектуальної історії. Зараз корифеями континууму "література-історія" визнані представники Кембріджської школи, а саме Дж. Покок та К. Скіннер (Великобританія), Р. Козелек (Німеччина), Д. Лакарпа, А. Гофф та Х. Вайт (США)⁴.

Незважаючи на те, що Кавказька війна ХІХ ст. викликала широкий резонанс у суспільстві, питання про інтелектуальний вимір воєнного конфлікту є новим і розроблене істориками досі не було. Така біла пляма в проблематиці війни викликана, мабуть, надмірною увагою до подій саме воєнного конфлікту, хоча проблема багатогранна, і є сенс проаналізувати її з такого незвичного для традиційної історіографії ракурсу.

Метою даної статті є аналіз художньої літератури як історичного джерела та інформативності літератури про Кавказ у ХІХ ст., визначення хронологічних рамок написання досліджуваних творів, висвітлення підходів до аналізу художньої творчості, а також характеристика методологічної бази даного міждисциплінарного напрямку.

© Рейко Марина Миколаївна - аспірантка історичного факультету кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педуніверситету імені Т.Шевченка.

Дослідники художньої літератури як історичного джерела не можуть просто зосереджуватись на історії літератури чи вивченні самої літератури. Для цього існують інші науки, але є певні конвергентні точки, як вивчення атиюдів, ставлень однієї соціальної групи до іншої та, взагалі, досягнення комунікативної атмосфери епохи. І варто сказати, що даний перелік не завершений - його можна доповнити іншими інноваціями істориків. Залучаючи художню літературу, історик має звернути увагу на те, що її роль як джерела визначається не стільки змістом твору, скільки його значенням як літературно-художнього явища певної історичної епохи. У художньому творі порушуються найгостріші питання, нерозривно пов'язані з епохою, в яку творили митці⁵.

На особливу увагу заслуговує методологічна база істориків, що використовують літературу як історичне джерело. Варто нагадати в цьому аспекті, що інтелектуальна історія виступає проти конкретної методології і авторитаризму наукового методу⁶. П. Іхалайнен, проаналізувавши методологічні пошуки представників інтелектуальної історії, дійшов висновку, що лише комбінація та модифікація їхніх здобутків може дати найкращий результат у контексті діалогу з історичним джерелом⁷. При такому методологічному космополітизмі головним залишається джерело з його правильно відображеним сенсом, адже контекст залежить від часу, і те, що ми вкладаємо в нього, може радикально різнитися з інтенціями автора.

Аналізуючи інформативність російської художньої літератури як джерела з історії Кавказької війни, маємо зауважити, що в XIX ст., разом із появою на творчій арені О.С. Пушкіна, починається Золотий вік російської літератури. Значення художників слова в Російській імперії важко переоцінити, вони так чи інакше були пов'язані з найважливішими подіями країни. Письменники порушували найгостріші для суспільства запитання, стоячи таким чином в опозиції до існуючого режиму, і важко згадати митця, який би не був у засланні чи не отримав інші "нагороди" за свою роботу. Освічене населення вважало цілком природним читати літературні журнали, вивчати нові вірші, цитуючи їх у спілкуванні, та слідкувати за новими надходженнями. Всі ці аспекти підвищують значення літературних творів XIX ст. як історичного джерела і навіть більше. Адже документальні матеріали були написані саме для того, щоб по них оцінювати минуле. А література ставила собі за мету відображати настрої та почуття своєї епохи, за що ці твори можна назвати ідеальними джерелами, такими собі "випадковими свідками", за класифікацією джерел М. Блока.

Про Кавказ російські письменники починають писати вже з кінця XVIII ст., і першим підняв цю тему Г.Р. Державін, і хоча спроба була не дуже впевнена, але вона схвилювала громадськість, про що згадує О.С. Пушкін⁸. Наступний крок у цьому напрямку зробив В.А. Жуковський, фундатор романтизму на російських теренах. І хоча класичний підхід Державіна мало чим відрізняється від нового романтичного Жуковського, але в своїй творчості останній приділив більше уваги саме кавказькій проблемі. "Кавказький бум" у російській літературі цілком пов'язаний з творчістю О.С. Пушкіна. "С лёгкой руки Пушкина Кавказ сделался для русских заветною страной не только широкой разгульной воли, но и неисчерпаемой поэзии, страной кипучей жизни и смелых мечтаний!" - констатував В.Г. Белінський⁹. Наступним, хто був натхненний музою Кавказу, став М.Ю. Лермонтов. Його творчість повністю просякнута кавказькою темою. Загалом в сер. 1820- поч. 40-х рр. завдяки старанням письменників Кавказ став наймоднішим не тільки для творів, дискусій, а й для проходження там служби. Молодь хотіла відчувати себе славними героями Пушкіна, Лермонтова, Бестужева-Марлінського¹⁰. Кожен автор вважав за необхідне замовити у своїх творах слово про Кавказ, і це стосується як першої половини століття, так і другої, хоча після "умиротворення Кавказу" пристрасті втихають, і на повну силу говорять про нього лише ті, хто проходив там службу.

Узагалі, проаналізувавши російську літературу XIX ст., ми виокремили

шістдесят пам'яток літератури дев'ятнадцяти авторів, які присвячені Кавказу або які опосередковано торкаються проблеми:

№ п/п	Рік написання	Автор	Назва	Жанр
1	1797	Державін Г.Р.	«На повернення графа Зубова»	вірш
2	1809	Бобров С.С.	«Стоя незыблимей и тверже»	вірш
3	1814	Жуковський В.А.	«До Воейкова»	вірш
4	1814	Капніст В.В.	«Безпека»	вірш
5	1815	Батюшков К.Н.	«До Ариста Фуска»	вірш
6	1821	Пушкін О.С.	«Кавказький полонений»	поема
7	1821	Кюхельбекер В.К.	«Єрмолову»	вірш
8	1823	Пушкін О.С.	«Так буйную вольность заколы теснят»	вірш
9	1828	Лермонтов М.Ю.	«Черкеси»	поема
10	1828	Лермонтов М.Ю.	«Кавказький полонений»	поема
11	1828	Пушкін О.С.	«Кавказ»	вірш
12	1830	Лермонтов М.Ю.	«Калли»	поема
13	1830	Полежаєв О.І.	«Єрпелі»	поема
14	1830	Лермонтов М.Ю.	«Черкешенка»	вірш
15	1830	Лермонтов М.Ю.	«Кавказ»	вірш
16	1830	Лермонтов М.Ю.	«Кавказу»	вірш
17	1830	Лермонтов М.Ю.	«Ранок на Кавказі»	вірш
18	1831	Бестужев-Марлінський О.О.	«Вечір на Кавказьких водах в 1824 році»	проза
19	1831	Пушкін О.С. Бестужев-	«Роман на Кавказьких водах»	проза
20	1831	Марлінський О.О.	«Листи з Дагестану»	проза
21	1831	Полежаєв О.І.	«Тарки»	вірш
22	1823-1831	Пушкін О.С. Бестужев-	«Євгеній Онегін»	поема
23	1832	Марлінський О.О.	«Аммалат-бек»	проза
24	1832	Лермонтов М.Ю.	«Ізмаїл-бей»	поема
25	1832	Лермонтов М.Ю.	«Аул Бастунжі»	поема
26	1832	Лермонтов М.Ю.	«Хаджі Абрек»	поема
27	1832	Полежаєв О.І.	«Чир-Юрт»	поема
28	1832	Лермонтов М.Ю.	«Сині гори Кавказу»	вірш
29	1832	Полежаєв О.І.	«Акташ-аул»	вірш
30	1832	Полежаєв О.І.	«Пісня горського супротиву»	вірш
31	1833	Полежаєв О.І. Бестужев-	«Лист до О.П. Лозовського»	вірш
32	1834	Марлінський О.О.	«Вечер на бивуаке»	проза
33	1835	Бестужев-	«Второй вечер на бивуаке»	проза

Отже, хронологічні рамки дослідження починаються з 1797 р., коли тему Кавказу піднімає Г.Р. Державін, та завершуються 1904 р., коли Л.М. Толстой, який служив на Кавказі в середині XIX ст., написав "Хаджі-Мурата". Пік кавказьких інтенцій у російських авторів припадає на період з 1828 по 1839 р.

Російські письменники почали осмислювати кавказьку проблему в рамках

класицизму, але основна кількість робіт припадає на романтичний напрямок. Відчуваючи нові віяння із Заходу, російські автори переймають романтизм як напрямок творчої діяльності, який, хоч і не без дискусій, набуває поширення в літературних колах за сприяння О.С. Пушкіна в 1820-х рр. Саме його "Кавказький полонений" заклав фундамент популярності кавказької тематики, як найвдаліший зразок для оспівування образу Свободи, характерного для романтичного напрямку в художній творчості. Натхненником Пушкіна та, взагалі, всіх "перших російських романтиків" став відомий англійський письменник Дж.Г. Байрон¹¹. Аналогічним байроновській Греції О.С. Пушкін обирає Кавказ, і тема отримала позитивний зворотний відгук, стала популярною. Про величезний успіх "Кавказького полоненого" згадує В.Г. Белінський: "Поэму читали всей грамотною Россией; она ходила в тетрадках, переписывалась девушками, охотницами до стихов, учениками на школьных скамейках, украдкою от учителя, сидельцами за прилавками магазинов и лавок. И это делалось не только в столицах, но даже и в уездных заолустьях"¹². Також користувались популярністю твори М.Ю. Лермонтова, О.О. Бестужева-Марлінського, О.Г. Полежаєва, що дає нам можливість зробити висновок про широкі дискусії щодо кавказької проблеми в колах інтелігенції та освіченого населення Російської імперії. Починаючи з середини ХІХ ст. письменників захоплює новий напрямок - реалізм, в рамках якого створювались нові твори.

Важливо наголосити, що практично всі дослідники в написанні творів зосереджувались на власному досвіді, писавши про те, що бачили або чули самі, тобто відображали свою епоху, і тому їхні твори стали пам'ятками літератури¹³. Але і з даного правила можуть бути винятки. Так, Л.М. Толстой достатньо ретельно досліджував матеріали, розпочинаючи роботу над "Хаджі-Муратом": "Когда я пишу историческое, я люблю быть до малейших подробностей верным действительности"¹⁴. Окрім суб'єктивного досвіду, автор використовував документальні матеріали, джерела особистого походження, такі як: роботу О.Л. Зіссермана "25 лет на Кавказе", "Генерал-фельдмаршал князь ОТ Бяратинский", "Хаджі-Мурат. Листи про нього князя М.С. Воронцова та розповіді кавказців. 1851-1852 рр.", "Збірник свідчень про кавказьких горців. Вип.1-10", спогади О.Г. Андреева "По нетрях Дагестану", Є.А. Вердеревського "Полон у Шаміля" та ін.¹⁵. Саме тому "Хаджі-Мурата" Л.М. Толстого можна прирівняти до фундаментальних досліджень та назвати апогеєм творчості на кавказьку тематику, в якому, на нашу думку, реалістичний підхід цілком природно поєднаний із романтичним забарвленням, і даний твір можна класифікувати як пам'ятку літератури і як історичну белетристику¹⁶.

При аналізі творів слід врахувати, що більшість авторів самі служили на Кавказі, тому на їх роботах слід зосередитись у першу чергу. Але ті, хто не бував там, виражали ставлення певної соціальної групи до проблеми та впливали на діалог із соціумом, тому літературні твори не варто класифікувати за таким принципом. Аналізуючи літературу та значення її як історичного джерела, в першу чергу необхідно диференціювати роботи за популярністю серед населення, щоб прослідкувати зворотний зв'язок, і, таким чином, ми можемо виокремити суспільну думку, яка була більш розповсюдженою. Хоча абсолютизувати такий підхід не варто, адже і менш популярні роботи відображали нюанси ставлення соціуму до кавказької проблеми. Важливим етапом у роботі з такого роду джерелами є усвідомлення того, що, на нашу думку, більшу вагу при аналізі слід приділити поетичним творам, адже поезія - це емоція, вдягнена в слова, і написання поетичного твору відрізняється від написання прози. Поетичний твір іноді сам диктує наступну строфу автору, на відміну від прози, яка є виваженою. До того ж треба звертати увагу на не дозволені цензурою твори, які несли в собі заборонену інформацію і таким чином користувались ще більшим попитом у суспільстві.

Твори російської літератури ХІХ ст. відображають різноманітні аспекти ставлення до кавказької проблеми: від ставлення до місцевого населення, ролі жінок в кавказькому житті, виховання дітей, ставлення кавказців до таких моральних категорій, як добро, любов, свобода, аж до оцінки релігійного забарвлення воєнного

конфлікту, ролі видатних організаторів кавказького народу в ході війни та загальної характеристики воєнних дій з позиції письменників. Дані знання допоможуть нам не просто дослідити думки або ідеї минулого, а й глибше зрозуміти проблему російсько-кавказьких відносин, яка залишається актуальною і досі.

Також треба зауважити, що хоча літературні твори про Кавказ писалися в різних стилях - класицизм, романтизм, реалізм, але чіткої грані тут немає, і хоч би які були інтенції автора, роботи звучать романтично, що варто врахувати при аналізі джерел, адже автори сприймали події на Кавказі через романтичну призму, ідеалізуючи ситуації, героїв та їх роль у ході воєнних дій. Але виникає зустрічне запитання: "Чому російські письменники втілили ідеал Свободи саме в Кавказі? Чому це стало такою подією в літературному житті країни? Чи було це відлунням власних невільничих переживань?".

Отже, російська художня література пропонує нам велику кількість специфічних історичних джерел, які можна використати, аналізуючи ставлення суспільства імперії до кавказького питання. Враховуючи недостатню вивченість проблеми, дану тематику можна вважати широким полем діяльності для дослідників.

1. Історія України в художньо-літературних образах / Упоряд. Б.І. Андрусишин, В.Й. Борисенко. - Київ, 2000. - 356 с.
2. Вовк Ю.Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до сер. XVI ст.: Навчальний посібник. - Тернопіль. - 2005. - 272 с.
3. История России XIX-XX веков: новые источники понимания / Под ред. С.С. Секиринского. - Москва, 2001. - С. 31-94.
4. Goff A. Historical Narrative, Literary Narrative - Expelling Poetics from the Republic of History // Journal of Book of Mormon Studies. - 1996. - № 5. - P. 54.
5. Шмидт С. О. Памятники художественной литературы как источник исторических знаний // Отечественная история. - 2002. - № 5. - С. 42-47.
6. Кока Ю. Современные тенденции и актуальные проблемы исторической науки в мире // Новая и новейшая история. - 2003. - № 3. - С. 34.
7. Ihalainen P. Language and Literature in Intellectual History. Return Literature. // www.jyu.fi/hum/laitokset/hie/en/staff/pihalainen
8. Пушкин А.С. Собрание сочинений в трех томах. Т. 1. - Москва, 1984. - С. 311.
9. История русской литературы. XIX век. Т. 1. / Под ред. проф. С.М. Петрова. - Москва, 1970. - С. 220.
10. Опульская Л.Н. Творческий путь Л.Н. Толстого / Л. Н. Толстой. Собрание сочинений в двенадцати томах. Т. 1. - Москва, 1984. - С. 27.
11. История русской литературы. XIX век. Т. 1. / Под ред. проф. С.М. Петрова. - Москва, 1970. - С. 215.
12. История русской литературы. XIX век. Т. 1. / Под ред. проф. С.М. Петрова. - Москва, 1970. - С. 218.
13. Шмидт С. О. Памятники художественной литературы как источник исторических знаний // Отечественная история. - 2002. - № 5. - С. 43.
14. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Сер. 2. Дневники. Т. 47. - Москва, 1937. - С. 112.
15. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Сер. 2. Дневники. Т. 47. - Москва, 1937. - С. 114.
16. Шмидт С. О. Памятники художественной литературы как источник исторических знаний // Отечественная история. - 2002. - № 5. - С. 44.

В статье анализируется российская художественная литература XIX в. как источник истории Кавказской войны и методология данного междисциплинарного направления в исторической науке. Российские писатели представили нам огромное количество произведений о Северном Кавказе, в которых отражено отношение авторов и общества в целом к проблеме, что является неотъемлемой частью истории самой войны.

Such investigation has focused on the Russian fiction XIX century such as the source of the history of Caucasian War and on the methodology of given interdisciplinary current in the historical science. The Russian writers produced the large quantity of works which were reflecting the attitudes of the authors and the society to the problem. The attitudes of Russian society to the Caucasian problem are the integral part of the history of Caucasian War.